

Vrijheid en betrokkenheid

Inge C. van der Vlies Hoe ver een kunstenaar mag gaan, hangt sterk af van heersende opvattingen en tijdgeest. Hoogleraar staats- en bestuursrecht Inge van der Vlies vraagt zich af of het geen tijd wordt voor bescherming van de vrijheid van de kunstenaar in de Grondwet.

Maatschappelijke betrokkenheid van kunst bestaat op oneindig veel manieren, en ook als mensen niet van die betrokkenheid gediend zijn, is er meestal geen probleem. Een botsing van ideeën hoort immers thuis in het openbare debat en hoeft niet tot consensus te leiden. Verschillen mogen er zijn, maar toch voelen mensen zich soms door ideeën of beelden ondraaglijk aangevallen. Zij kunnen uiteindelijk via de rechter proberen te bereiken dat het aanstootgevende kunstwerk uit de openbaarheid verdwijnt.

Zo ver komt het maar zelden. De rechter erkent de vrijheid van kunstenaars om hun werk te maken op de manier die zij noodzakelijk achten. Het maken van kunst impliceert het recht *'to shock, offend and disturb'*. Maar het recht op vrijheid is niet absoluut: het wordt afgemeten aan de maatschappelijke omgeving, zowel in fysieke als in figuurlijke zin. Wat een kunstenaar zich kan permitteren, is afhankelijk

Rombout Oomen: *Roosje* (na aanpassing)
Rombout Oomen woont en werkt in Berlijn en Amsterdam

van de heersende opvattingen en de omvang van het beoogde publiek. De rechter betreft lokale opvattingen en feitelijke situaties in zijn overwegingen. Hoe ruimhartiger er in een bepaalde omgeving wordt gedacht, hoe vrijer de kunst is. Hoe selectiever het museum waarin een kunstwerk wordt opgenomen, des te meer er mag. Vrijheid van kunst heeft in de ene omgeving dus niet dezelfde betekenis als in de andere. Het recht om in vrijheid kunst te maken, moet worden afgewogen tegen het verlangen van anderen om in hun levensovertuiging niet te worden geschokt.

Aan de ene kant mag kunst dus schokken, maar aan de andere kant toch niet te veel. Daardoor is voor de mate waarin de vrijheid van kunst in rechte wordt erkend, het openbare debat van grote betekenis. Dat openbare debat maakt helder hoe de gevoelens liggen – en hopelijk ook waarom dat zo is. Bij die debatten spelen grondrechten, zoals de vrijheid van godsdienst, een rol van betekenis. Zou het daarom aanbeveling verdienen een grondrecht inzake vrijheid van kunst te erkennen en in de Grondwet op te nemen?

De burger als criticus

De overheid kan bemiddelen tussen de kunstenaar en het publiek. Dat gebeurt frequent bij het verlenen van opdrachten voor kunst in de openbare ruimte, zoals bij de uitvoering van het kunstwerk *Roosje* in Amsterdam, geïnspireerd door een gedicht van Van Lennep. Het stadsdeelbestuur wilde de Van Lennepbuurt extra kwaliteit geven, en gaf kunstenaar Rombout Oomen de opdracht speciaal voor deze buurt een kunstwerk te maken. Hij schilderde op een muur een naakte vrouw, geïnspireerd door Van Lenneps gedicht *Aan een Roosje*. Sommige bewoners die vanuit hun huiskamer naar niets anders konden kijken, vonden het kunstwerk confronterend, terwijl ook hun levensovertuiging zich niet verdroeg met een

uitstalling van zoveel bloot. Om deze buurtbewoners tegemoet te komen, kregen zij planten, gordijnen, matglas. De naaktheid van het model werd verzwakt door pixels aan te brengen op de gevoelige plaatsen. Volgens de kunstenaar voldeed *Roosje* hiermee aan de functie van kunst: laten zien hoe de maatschappij ervoor staat. (Maseland 2004)

Overigens was er wel een inspraakronde geweest waarin de buurt de afbeelding in beginsel had geaccepteerd. In opdrachten van de overheid aan kunstenaars wordt overleg met omwonenden veelal verplicht gesteld. Vrijheid van kunst betekent dus niet dat elke uiting van een kunstenaar als onschendbaar moet worden gezien; opdrachtkunst heeft haar eigen grenzen. Ook elders in Europa en in de Verenigde Staten spreekt de kunstenaar met de lokale bevolking over objecten die in de openbare ruimte zullen worden geplaatst. Dit overleg kan leiden tot aanpassingen in het werk of plaatsing op andere plekken. Wat dat betreft is de rol van de bevolking te vergelijken met een kunstcritiek, maar met andere accenten. Reacties kunnen kunstenaars voor nieuwe vragen en afwegingen stellen. Een – impliciet – beroep op de kunstvrijheid is slechts aan de orde als de kunstenaar vindt dat hij de verlangde aanpassingen niet voor zijn verantwoording kan nemen. Dan moet de overheid bekijken of de kunstenaar terecht vindt dat hij wordt overvraagd en naar wegen zoeken om de bevolking het kunstwerk te kunnen laten accepteren.

Bij kunstwerken die niet in opdracht van de overheid worden gemaakt, treedt de overheid doorgaans in haar verbiedende rol op, een rol die in nauw verband staat met maatschappelijke onrust. Meestal laat de overheid kunst voor wat zij is, maar zodra er sprake is van maatschappelijke onrust, gereflecteerd in de media, kan zij niet meer stilzitten. Zij heeft immers als taak de rechtsorde te beschermen en moet beoordelen of een bepaalde kunstuiting terecht

Rombout Oomen: Roosje (na aanpassing).

bezwaar oproept. Als een kunstuiting opzettelijk beledigend is of discriminerend van aard is, dan kan het Openbaar Ministerie de kunstenaar – wegens schending van de betrokken artikelen uit het Wetboek van Strafrecht – gaan vervolgen. De rechter heeft dan het laatste woord.

De vraag is nu, of de overheid dan alleen maar die keuze heeft: al dan niet een verbod uitlokken. De overheid zou ook dan ten behoeve van de vrijheid van de kunst bemiddelend kunnen optreden.

Die functie zou de overheid kunnen hebben laten zien toen de opvoering van de opera *Aisja* in 2000 verhinderd werd door

mensen met een conservatieve interpretatie van de koran en een agressieve opvatting over de wijze waarop deze moest worden verdedigd. (Visser-Van Doorn 2000) Potentiële medewerkers aan de opera werd het leven buitengewoon zuur gemaakt. De overheid heeft het daar, als vele anderen, laten afweten. De voorstelling is niet doorgedaan. Daarna is angst bij het maken van dergelijke voorstellingen een rol gaan spelen. In Rome is hetzelfde stuk wel opgevoerd, met

Zodra er sprake is van maatschappelijke onrust, kan de overheid niet meer stilzitten

uitsluitend autochtone toneelspelers. Bij religieuze personages werden soms maskers gedragen. Dat gaf geen problemen. Zouden aanpassingen bij de opvoering van *Aisja* in Rotterdam in strijd zijn gekomen met de vrijheid van kunst?

Anders dan bij het plaatsnemen van beelden in de openbare ruimte is de tegenstelling tussen wat kunstenaars willen en wat sommige andere mensen willen in de lucht blijven hangen. Die tegenstelling speelt steeds weer op bij het maken van films en voorstellingen, terwijl het wel nodig is dat er naar manieren wordt gezocht om die te overbruggen. Daarvoor is een maatschappelijk draagvlak nodig. De rechter, die uiteindelijk het laatste woord spreekt, speelt maar een indirecte rol bij directe bedreigingen van de vrijheid van kunst. Zijn visie op wat wel en niet toelaatbaar is, kan hij niet uit het Wetboek van Strafrecht halen. Vrijheid van kunst wordt zonder maatschappelijk draagvlak een te iel begrip, al is de rechter principieel helder.

De rol van de rechter

Bij de rechter gaat het niet om de kwaliteit van een kunstwerk dat de goede zeden of godsdienstige opvattingen zou schenden. Bij de rechter komt alleen aan de orde in hoeverre de context waarin de discriminerende uitlating voorkomt, een kunstzinnige is.

Van Hermans en Reve stond vast dat zij kunstwerken maakten. Zij riepen door hun teksten de woede van delen van katholieke bevolkingsgroepen over zich af. Reve eiste ruimte op voor zijn eigen manier van beleven van godsdienstige gevoelens. Bij Hermans ging het vooral om een aanval op de wijze waarop in religieuze bewegingen dogma's worden voorgeschreven en gehandhaafd. In het geval van Hermans oordeelde de rechter dat niet Hermans zelf van godslastering kon worden beticht, maar eerder zijn hoofdfiguur. Van een veroordeling van een fictief persoon kan uiteraard geen sprake zijn. (Hoge Raad 1957) Dan kan men vervolgens proberen van de ruimte in de rechtspraak misbruik te maken door fictieve figuren beledigingen te laten uitspreken, maar dat is niet de strekking van de rechtspraak. Dergelijke kwesties komen bovendien niet zonder meer voor de rechter: er moeten ook redacties en uitgevers zijn die dergelijke uitlatingen publiceren of recensenten die ze bespreken. Scheldkanonnades worden niet zomaar gepubliceerd en zij krijgen niet zomaar kracht. Ook hier vormt het maatschappelijk debat steeds de opmaat voor de rechtspraak.

De grootst mogelijke vrijheid van meningsuiting bestaat in de privé-sfeer. Hoe meer iemand in de openbaarheid werkt en in die openbaarheid eventueel zeggingskracht heeft, des te groter de kans om op de tenen van onbekenden te trappen. De rechter betreft dan ook het karakter van de fysieke of psychische openbare ruimte bij zijn oordelen. Hoe minder die openbare ruimte is ingevuld door uitdrukkelijke steunbetuigingen aan de vrijheid van kunst,

des te meer blijkt die dan ingevuld te zijn door groeperingen die krachtig stelling nemen tegen de kunst.

Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens erkent uitdrukkelijk dat *'the right to shock, offend or disturb'* inherent aan de vrijheid van kunst is, maar de grenzen aan dat recht worden getrokken door de maatschappelijke opvattingen in de lokale omgeving. Blijkt een omgeving overwegend katholiek te zijn, dan kunnen opmerkingen over de paus en Maria eerder als ontoelaatbaar worden gekwalificeerd dan wanneer dat niet het geval is. De rechter doet geen precies empirisch onderzoek naar de heersende opvattingen. Hij gaat af op wat aanmerkelijk kan worden gemaakt. Zijn er veel katholieke bezwaren, zonder aanwijsbare tegen geluiden, dan gaat het kennelijk om een overwegend katholieke gemeenschap.

Kunst met een boodschap

In al deze gevallen gaat het primair om maatschappelijke erkenning van vrijheden; de overheid en de rechter spelen de rol van intermediair. Dat hoeft niet zo te zijn: het staatsgezag zelf kan het onderwerp zijn. In de jaren zestig en zeventig was het niet ongebruikelijk dat kunst een kritische boodschap bracht. Dat gaf vaak aanleiding voor commotie in de politieke arena. Zo liet de gemeenteraad van Eindhoven zich van een niet-rechtstatelijke kant kennen door de subsidie die eerder was toegezegd aan de Toneelgroep Proloog weer in te trekken toen bleek dat het theater een onmiskenbare links-politieke strekking had. De rechter maakte die intrekking weer ongedaan omdat de gemeenteraad van deze strekking op de hoogte had kunnen zijn. De intrekking was in strijd met het rechtszekerheidsbeginsel: de overheid mag niet zomaar een verleende subsidie weer intrekken (Hof Den Bosch 1974). Aan de vraag of dit toneel met een boodschap als kunst zou moeten worden gezien, kwam de rechter niet toe.

Een voorbeeld van muziektheater met een boodschap is Harry Mulisch' opera *Reconstructie*. De opvoering hiervan in 1969 leidde tot boze stukken in *De Telegraaf* en scherpe vragen in de Tweede Kamer. Met behulp van overheidsgeld zou op een oorverdovende manier propaganda worden gemaakt voor de Cubaanse revolutie. Het was niet mooi, het was lelijk en had nog een verkeerd doel ook. De staat heeft zich in dit geval rechtstatelijk gedragen en heeft de beledigingen naast zich neergelegd, met een verwijzing naar de vrijheid van kunst.

Staatsgezag kan beduidend minder tolerant zijn. Bij de opkomst van het fascisme in Duitsland ('*entartete Kunst*') en tijdens de heksenprocessen van senator Joseph McCarthy in de Verenigde Staten werd zelfs abstracte kunst als kunst met een staatsgevaarlijke boodschap gezien: je wist immers maar nooit wat die enge kunstenaars daarmee bedoelden. Het was in ieder geval niet iets wat gewone mensen begrepen. En daarmee was die kunst veroordeeld. Kunst moest een boodschap hebben: een staatsvriendelijke.

De laatste jaren wordt de aanval op kunst vooral vanuit godsdienstige groeperingen zelf geopend, zonder noemenswaardige steun in de politiek. Minister van Justitie Donner probeerde wel de klok terug te draaien. Hij ging daarbij zelfs zo ver de religie verdergaand te willen beschermen door artikel 137 Wetboek van Strafrecht nieuw leven in te blazen, maar daar keerde de Tweede Kamer zich tegen. (Ministerie van Justitie 2004 en Staten-Generaal 2004)

De kunst kwam ook nog op een andere manier de politiek binnen. In 2005 werd een voorstelling van de *Gesluierte Monologen* in de Tweede Kamer gegeven. En hoewel sommige Kamerleden toegaven dat deze voorstelling had laten zien dat hun visie op moslimvrouwen bijstelling behoefde, leidde zij niet tot een politieke discussie.

De politiek heeft zich vergaand teruggetrokken uit het debat over kunst. Het blijft bij correcte afstandelijkheid. De volksvertegenwoordiging is kennelijk bang dat met elk woord van appreciatie of afkeuring van kunst, het adagium van Thorbecke wordt geschonden dat de overheid zich niet inhoudelijk met kunst moet bemoeien.

Politiek debat

Hiermee wil niet zijn gezegd dat Kamerleden niet 'aan cultuur' doen. Er is immers veel cultuur die op niveau entertainment verschaft, of het nu uitstekende volkskunst is of de zoveelste uitvoering van de derde symfonie van Beethoven. Kamerleden en ministers zullen wel passen in de trends die worden beschreven in het recente rapport van het SCP. (Broek 2005)

Het onderscheid tussen entertainment en traditionele kunstuitingen loopt zeker niet parallel met dat tussen geëngageerde en andere kunst. In de popmuziek is vaak sprake van engagement, en popmuzici geven ook op veel andere wijzen blijk van engagement, denk alleen al aan het grote *Live8*-concert van deze zomer. En in videokunst, niet gemakkelijk als traditionele kunst te zien, worden zowel de goede zeden als de gevestigde politiek getart.¹ Engagement kan in veel vormen van kunst worden gevonden.

Het debat in de politiek en de media is gelimiteerd van aard, en dat is te betreuren. Zo wordt niet gearticuleerd hoe het engagement zich uit en waarop de vrijheid van kunst betrekking heeft. Kamerleden refereren in hun speeches niet aan voorstellingen die zij hebben gezien en waaruit een met hun maatschappelijke betrokkenheid verwant element te zien of te horen was.

Het marktdenken over kunst blijkt dominant. Wanneer de overheid steeds signalen blijft afgeven dat alleen kunst die volle zalen trekt, goede kunst is, dan zal het verschuiven naar entertainment niet stoppen – en dat zou dramatisch zijn.² Succesvolle kunst dreigt de ware kunst te wor-

den, en dat is kunst die gemakkelijk zonder een beroep op vrijheid kan worden gemaakt.

De mate van kunstvrijheid wordt – zeker in het Nederlandse systeem – uiteindelijk uitgevochten in de rechtszaal. Zijn er geen openbare discussies gevoerd, dan is het aan de rechter om de grens te trekken. De beperkingen van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens zijn vergaand, maar wekken geen beroering. Zo oordeelde het Hof onder andere dat gelovigen in een overheersend katholieke streek zich aangetast konden voelen in hun religieuze opvattingen vanwege de reclame voor een film die de paus bespote. Het was geen extreme of nieuwe bespotting: het boek dat de grondslag vormde voor het scenario was meer dan honderd jaar oud.³ Een vergelijkbaar oordeel velde het Hof over de aankondiging van een blasfemische video in Engeland.⁴ In beide gevallen overwoog het Hof dat religie en de vrijheid daartoe een essentieel element zijn bij het vormen van de identiteit en de opvattingen over het leven van mensen. In een minderheidsopvatting verdedigde een van de rechters dat door het maken van kunst de godsdienstvrijheid niet wordt aangetast en dat door de film in een *arthouse* te vertonen er voldoende maatregelen waren getroffen een al te shoc-

De politiek heeft zich vergaand teruggetrokken uit het debat over kunst

kerend effect te voorkomen. Echter, dit kon de meerderheid van de rechters niet overtuigen.

Kunstenaars hebben in deze jurisprudentie overigens geen aanleiding gezien hun kunst minder godslasterlijk te maken. Zij zetten hun werk voort in een relatieve maatschappelijke stilte.

Vrijheid van kunst en engagement

Zou de discussie rond de noodzakelijke vrijheid voor kunstenaars verdwijnen, dan komt ook de rechtspraak weer in een andere omgeving te verkeren. Vrijheid van kunst bestaat als grondrecht immers niet in een puur juridische omgeving. Bovendien is de juridische omgeving niet ideaal. In de rechtspraak, zowel de Europese als de Nederlandse, wordt de vrijheid van kunst als een onderdeel van de vrijheid van meningsuiting gezien. In het concept voor de ‘Grondwet’ van de Europese Unie ligt dat anders. Daarin wordt in een van de artikelen de vrijheid van kunst en wetenschappelijk onderzoek wel apart genoemd, maar in de toelichting daarbij wordt weer verwezen naar de vrijheid van meningsuiting.

De fundering van de vrijheid van meningsuiting ligt erin dat zij een essentieel onderdeel van het democratische proces is. En hoewel vrije kunst, en zeker geëngageerde kunst, floreert bij de vrijheid die door een democratisch stelsel wordt geboden, is kunst als zodanig niet gericht op het tot stand brengen van een democratische uitwisseling van meningen. Het concept van kunst als mening heeft zeker wel als positief effect gehad dat de kunst kon worden beschermd.

De vraag is echter of de vrijheid van kunst langs deze weg het beste kan worden beschermd. De rechter beoordeelt immers de vrijheid die voor een kunstenaar toelaatbaar is bij zijn werk aan de hand van aanvaarde grenzen van moraal en fatsoen. Hij zoekt daarvoor steun in maatschappelijke en politieke discussies.

Inge van der Vlies

is hoogleraar Staats- en Bestuursrecht aan de Universiteit van Amsterdam

Welke die grenzen in Nederland zijn, zal in voorkomende gevallen de Europese rechter bepalen. Die laat de gebleken tolerantie in een bepaald land immers meewegen. Maar het is niet uitgesloten dat de rechter ook andere signalen van teruglopende tolerantie zal betrekken in zijn oordeel. Mogelijk zal hij zich daarbij ook laten beïnvloeden door het internationale klimaat.⁵

Het is daarom van belang dat in debatten rond kunst de vrijheid die nodig is, zo duidelijk mogelijk wordt gemaakt. Bij aanvallen op kunst of bij gesprekken over de wijze waarop bij het maken van kunst rekening kan worden gehouden met de opvatting van anderen, moet duidelijk zijn dat er van beide kanten principiële kwesties op het spel staan. Het opnemen van vrijheid van kunst (en wetenschap) in de Grondwet als grondrecht kan daarbij steun bieden. Dat zou recht doen aan de eigen waarde van kunst.

Vrijheid van kunst in de Grond- wet doet recht aan de eigen waarde van kunst

Literatuur

- Berkhout, K. (2005) 'Alleen het weerloze'. In: *NRC Handelsblad*, 17 juni.
- Broek, A. van den, F. Huysmans en J. de Haan (2005) *Cultuurminnaars en cultuurmijders: trends in de belangstelling voor kunst en het cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Hawthorne, Chr. en A. Szántó (eds.) (2003) *The new gate keepers, emerging challenges to free expression in the arts*. New York: Columbia University.
- Hof Den Bosch (1974) 25 juni, AAe 1975, p. 47.
- Hoge Raad (1957) Hermans, 14 mei, NJ 1957, 142.
- Maseland, A. (2004) 'Een kut in pixels is niet arrogant'. In: *Vrij Nederland*, nr. 51, 18 december, 153-156.
- Ministerie van Justitie, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2004) *De moord op de heer Th. van Gogh*; brief ministers over de achtergronden van de aanslag. Kamerstuk 2004-2005, 29854, nr. 3. Tweede Kamer.
- Staten-Generaal (2004) Debat over de moord op de heer Th. Van Gogh (29854). In: *Handelingen 2004-2005*, nr. 22, Tweede Kamer, 1278-1332.
- Visser-van Doorn, M. en G. Verburg (2000) Vragen van de leden Visser-van Doorn en Verburg (beiden CDA) aan de ministers voor Grote Steden- en Integratiebeleid en van Justitie en de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen over de afgelasting van de operaproductie *Aisja*. Kamervragen met antwoord 2000-2001, nr. 594, Tweede Kamer.

Noten

- ¹ Zie bijvoorbeeld: <http://jillmagid.net>
- ² Vgl. ook: Berkhout 2005.
- ³ EHRM 20 september 1994, NJ 1995, 366, mnt. E.J. Dommering.
- ⁴ EHRM 25 november 1996, NJ 1998, 359, mnt. E.J. Dommering, zie ook: EHRM 28 juni 2001, NJ 2002, 181, mnt. E.J. Dommering.
- ⁵ Vgl. Hawthorne 2003.

Rombout Oomen: *Roosje* (voor aanpassing)